

8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2776.*
9. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1302.*
10. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3063.*
11. *Державний архів Чернігівської області. – Ф. II-470. – Оп. 8. – Спр. 1394.*
12. *ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1289.*

О.А. Бундак

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У сучасній науці є проблеми, які користуються підвищеною увагою дослідників, викликають особливий інтерес громадськості. До них належать питання, що стосуються різних сторін церковно-релігійного життя Волині кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття, тобто періоду, від включення Волині до складу Російської імперії і до реформи 1861 року.

Релігійне життя Волинського регіону протягом століть набуло специфічних особливостей, до яких ми можемо віднести: 1) експансію католицизму та уніатства, що була зумовлена тривалим перебуванням Волині у складі Польської держави; 2) різноміснє пригнічення та утиски православ'я; 3) перехід регіону під юрисдикцію царської Росії, що в подальшому призвело до жорсткого контролю держави над церквою. І як результат цих перетворень – церква стала ідеологічною опорою самодержавства, спеціальним державним відомством, а священники – його чиновниками; 4) економічні утиски католицької церкви з метою викорінення "польського елемента" з "руського краю"; 5) секуляризаційна реформа на Правобережжі.

Питання релігійного життя Волині в період, що досліджується, були предметом вивчення ряду науковців. Зокрема домінування православ'я, утисків з боку католицького кліру та єзуїтів [1], долі уніатської церкви [2], церковного землеволодіння [3]. Так, розвиток церковного землеволодіння на Правобережжі (зокрема аналіз масштабів і характеру господарської діяльності церкви), секуляризаційну реформу 40-х рр. ХІХ століття та її соціально-економічні наслідки ґрунтовно дослідив О. Крижанівський [4; 5].

В період, що досліджується, церква на Волині, як і на всій Правобережній Україні, користувалась досить незалежним суспільно-правовим статусом. Вона здійснювала інтенсивне будівництво монастирів та костелів, яке супроводжувалось зростанням церковного землеволодіння, що формувалось за рахунок пожалувань, дарувань магнатів та шляхти, розвитку земельної іпотеки, загарбання селянської землі тощо. Окремі монастирі та основна маса парафіяльних церков мали землі без селян. Духовні феодали були здебільшого дрібними і середніми землевласниками, а єпископи і великі монастирі – належали до категорії земельних латифундистів. Від поміщицького церковне феодальне землеволодіння відрізнялось тим, що було службовим і мало корпоративний характер. Місцеве церковно-монастирське землеволодіння структурно складалось з латифундійних володінь католицького та уніатського

єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства.

Не випадково в 1795 р. уряд здійснив перше значне скорочення земельної власності – секвестрував чимало маєтків католицького єпископату [6, 72]. Секвестровані маєтки було пожалувано дворянству та включено в систему державної оренди. Такий захід уряду був зумовлений двома політичними розрахунками російського уряду: бажанням провести "умовне", незначне обмеження кількості землі, що знаходилась в руках духовенства; прагненням створити в особі католицького духовенства союзника, а не ворога.

Важливим нововведенням на приєднаних територіях (Київщина, Волинь і Поділля) була свобода повороту від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукала до такого повороту. Православним архієреям і монастирям уряд звелів нарізати додатково землі, внаслідок чого архієрейські наділи зросли вдвічі, а монастирські – залежно від розряду монастиря, у 3-5 разів. [8, 314]

Духovenство до секуляризаційної реформи мало вдосталь польової землі, сіножатей і лісових ділянок. Наприклад, в м. Житомирі у віданні Бернардинського ордена знаходився сінокіс на 30 косарів. Фарській юридиці Бердичівської приходської римо-католицької церкви належало землі – піхотної і сінокісної – 110 волок 4 морги і 110 саженой, лісу – 80 волок, 2 морги і 117 саженой. Юридиці Чуднівській Житомирського Капітулярія належало 34 волоки землі, з яких отримували прибуток 90 рублів сріблом. [9, 18]. Більшість православних церков мали землі більше ніж по 33 десятини. Зокрема, згідно з статистичним описом, помістя Вереси Житомирського повіту, що знаходилося у віданні Вересівського православного приходського духовенства, нараховувало 48, 51 дес., з них: – присадибної – 3,37 дес.; ріллі – 29,63 дес.; сінокісної – 13,22 дес.; під застоями води – 2,29 десятини [10, 21].

І клімат, і ґрунти на Волині сприяли розвитку городництва. Продукція городів становила 1/3 харчів, що вживались всіма категоріями населення. Тому практично у всіх релігійних осередках, які мали в своєму розпорядженні землю, розвивалось городництво. Зрозуміло, що культури, які висаджувались, теж були майже однакові. Проте, враховуючи кількість і якість ґрунту, площа насаджень була різною. Так, у віданні Дубнівської юридики в м. Дубно та передмісті м. Збараж знаходилося 20 городів, де висаджувались різноманітні культури: квасоля, буряк, часник, цибуля, петрушка тощо. Разом із тим у середині 40-х рр. ХІХ ст. городництво мало почасті торговий характер. Ровенській юридиці римо-католицької церкви належав город, який разом з фруктовим садом приносив прибуток 25 рублів сріблом. [19, 18].

Вагому роль в підтримці матеріального становища церкви відігравали сади, що в подальшому призвело до зростання ролі торгово-промислового садівництва. Наприклад, Ровенській юридиці римо-католицької церкви фруктовий сад, де культивувались груші, яблука, сливи, приносив прибуток щорічний 25 рублів сріблом. Хабенській римо-католицькій церкві належали фруктові сади у селах Великі Меньки, Малі Меньки, Рудня Миньковська. На початку ХІХ ст. починає практикуватись здавання фруктових садів в

оренду. Так, в 1832 році Володимирецький капуцинський монастир здавав в оренду фруктовий сад з городом, що знаходився в Ковельському повіті [21, 18].

На початку 40-х рр. XIX ст. у кріпосного селянства Правобережжя з'явився новий обов'язок – примусові роботи на церкву, які до секуляризації виконували лише церковні селяни. Запровадження трудової і будівельної повинностей парафіян на церкву викликало нову хвилю антицерковних настроїв серед селян, посилило його боротьбу проти одержавлення церкви в рамках загальної антикріпосницької боротьби в регіоні. "Положення ..." 1842 року зобов'язувало парафіян задарма обробляти десятинний наділ священика, а за договірну плату й решту церковної землі, причому останній міг при бажанні домовитися про заміну цієї трудової повинності на її грошовий еквівалент. Селяни також мусили забезпечувати священнослужителів добротним житлом та традиційними в сільській місцевості господарськими будівлями, а на випадок пожежі – заново відбудувати його садибу, надавати новому священику одноразову матеріальну допомогу мукою та посівним матеріалом [12, 100]. Проте селяни іноді відмовлялися виконувати будівельну повинність на користь церкви. Так, селянська громада сіл Макотерти й Шостакова Ровенського повіту, пославшись на свою бідність, відмовилась оплачувати будівництво і ремонт церкви [13, 1-2].

Православне духовенство уряд у 40-50-х рр. XIX ст. перетворив у дрібних поміщиків. Селянські повинності церкві юридично закріпила Інвентарна реформа, зобов'язали селян офіційно працювати на церковній землі не за рахунок панщини. У § 17 Інвентарних правил у редакції 1847 року зазначалось: "Поміщицькі селяни повинні... обробляти землю священикам... за рахунок власних днів" [15]. Отже, окрім сплати обов'язкової церковної десятини, селяни були зобов'язані відробляти і панщину. Проте і це не вгамовувало всезростаючі апетити духовенства. "Не задовольняючись тим, що селяни відбувають панщину на їх користь, священики, "проповідники добра і справедливості" – часто вимагали від своїх мирян винагороди – чи то грошової, чи то натуральної, за відправлення церковних обрядів" [16, 184].

Церква, беручи приклад з поміщиків, посилювала визиск з селян. Церковнослужителі, попри обов'язкові роботи, збільшували панщинні дні та запроваджували систему уроків. Так, Олевські кармеліти присвоювали частину коштів селян при сплаті ними державних податків, взимку понад панщину примушували їх возити смолу до Острога, заготовляти берест на смолу тощо. Повітовий стряпчий повідомляв начальство, що стараннями монахів олевські селяни "так зубожіли, що більшість з них не мають хліба і харчуються всілякою бурдою..." [5, 90]. Недарма окремі церковні історики визнавали те, що правобережне маєтне духовенство виробило в собі "звички поміщиків, з усіма характерними рисами поміщицького нраву: жорстокістю, самоуправством і розпустою". Католицька церква ретельно слідкувала за своїми селянами, інколи буваючи ще жорстокішою, ніж місцеві поміщики в покаранні за проступки. У волинському селі Олександрія ксьондз Войтовський жорстоко побив і закрив у неопаленому приміщенні

70-річного підданого Савву Кислюка лише за те, що він без дозволу продав четверик власного жита, щоб роздобути гроші на сіль і крупу [5, 91].

Царський уряд намагався слідкувати і управляти діями церкви та священнослужителів. Та коли повсемірно за православним духовенством почали спостерігатися випадки зловживання своїм службовим становищем, як-то вимагання надмірної плати за треби та пияцтво, Синод розповсюдив у 1827 р. царський наказ, який вимагав негайного звільнення священнослужителів, котрі заплямували свою гідність [22, 1-2].

Зрозуміло, що держава стояла на сторожі інтересів своїх власних інтересів та інтересів церкви, яка слугувала ідеологічним підґрунтям для утримання в покорі населення. Тому будь-які зазіхання на церковне майно, в будь-якому вигляді, як правило, суворо каралося, і навіть якщо справа доходила до суду, всі рішення приймалися на користь церкви та її служителів. Наприклад, Причет Ратнівського костелу на Волині судився у 30-40-х рр. з селянами с. Заруддя, які порушили межу поля і потрапили своєю худобою церковну луку. Ковельський повітовий суд і волинська палата цивільного суду визнали селян винними в незаконному присвоєнні ратнівських церковних земель, а в 1846 р. Сенат затвердив ці судові рішення [12, 106].

Непоодинокими були випадки непорозуміння між представниками духовенства та місцевими поміщиками. І, як правило, всі справи вирішувалися на користь поміщиків. Наприклад, поміщик Чернецький спричиняв грубощі священику Михалевичу місцевого села Дорожизь, який сповіщав прихожанам початок свят, тим самим запрошуючи останніх слухати святкові богослужіння. Проте поміщик не волів відпускати селян на свята відпочивати. В зв'язку з цим священик подав на поміщика скаргу до суду. Проте справу було припинено і Чернецький не поніс ніякого покарання [23, 28].

Будучи великим землевласником, церква брала активну участь і в нових товарно-грошових відносинах, що зароджувалися і розвивалися на території України в першій половині XIX століття загалом, і Волині зокрема. Активно ці процеси знайшли своє вираження в участі церкви в промисловому розвитку регіону. Зокрема, зросла роль цегляного виробництва, особливо поблизу великих міст. Будувалися промислові об'єкти різного використання і призначення: цегельні, пивні, винокурні заводи, млини, суконні фабрики, корчми тощо. На початку XIX ст. побудував на Волині цегельню Володимирський уніатський монастир [4, 86]. Тучинській юридиці в м. Тучин належала суконна фабрика, що приносила прибуток 600 руб. В Овруцькому повіті с. Івашківці греко-католицькій церкві належав винокурний завод та водяний млин, римо-католицькій церкві належав винокурний завод, залізна фабрика та чотири водяних млини. У Дубнівському повіті в с. Яловичі знаходилися корчма, два млини та цегельний завод. В Луцькому повіті у віданні Луцького римо-католицького монастиря знаходилося 2 млини, винокурня, що приносили прибуток 1900 рублів. В Ковельському повіті в селищах Колодязне і Будище знаходився цегельний завод [9, 17-22].

Не була церква нейтральною і в польському повстанні 1830-1831 рр. За офіційними даними, участь у ньому взяли близько півсотні правобережних монастирів. Тому репресії царського уряду не обминули і католицьке духовенство. Тому було закрито 20 католицьких монастирів, у тому числі – василіанський і домініканський в Овручі, а їхніх монахів переселено в інші обителі. У 1832 році вийшов царський указ про закриття в Західних губерніях ще 191 з 305 існуючих там католицьких монастирів. Згідно з ним – на Волині були закриті наступні монастирі: Торговицький, Козинський, Каменекотерський, Чарторийський, Невірківський, Кульчинський, Старокостянтинівський домініканські, Шумбарський, Берестецький, Теофільпольський тринітарські, Варковицький, Янівецький, Густинський бернардинські, Городиський, Дорогостайський, Табунський, Коселінський, Олевський, Ушомирський, Топоржиський, Анкопольський кармелітів "древніх правил", Володимирський, Устилузький, Острозький капуцинські, Нововишневецький кармелітів "босих", Шумський, Кременецький, Дружкопольський, Корецький, Іваницький францисканські, Затуржецький, Радзехівський, Коднянський августинські та Берездівський маріанів [5, 94].

Рухоме майно уряд роздав тим костелам і монастирям, які не були причетні до польського повстання. Будівлі ліквідованих монастирів власті обернули в діючі православні церкви. Наприклад, на землі ліквідованого римо-католицького Дружкопольського монастиря Володимир-Волинського повіту загальною площею 89,5 десятин утворено православний монастир. [25, 19]. Всього на Волині було закрито 35 греко-католицьких монастирів, майно яких спочатку перейшло до військового відомства, а пізніше було передане у відання Міністерства державного майна.

Відбувався поступово і процес поступової конфіскації маєтностей, які так чи інакше були причетні до польського повстання 1830-1831 рр., і з яких царський уряд міг би отримувати прибуток. У конфіскованих на 1832 рік монастирських маєтках на Волині проживало 1759 кріпаків, щорічний прибуток – 7328 крб. сріблом [20, 18]. Траплялось, що деякі землі, які були конфісковані і знаходилися вже у віданні держави, передавались в оренду. В документі не вказується кому саме, ймовірно, росіянам. Власне, така ситуація склалася в августинському монастирі в Кодні (Житомир), францисканських монастирях у Івниці (Житомир), Дуплинках (Старокостянтинів), Цирані (Кременець), у кармелітів Радослава (Овруч), Дорогостаях (Дубно), в Тринітарському в м. Шумбарі (Кременець) та домініканському в Невіркові (Рівне), де разом нараховувалось 291 кріпак, – щорічний прибуток – 2160 срібних рублів [24, 302].

Протягом 1831-1833 рр. царський уряд силою приєднував до православної церкви уніатів і католиків. Реакція селян на цей акт була неоднозначною. На Волині, де унія зреалізувалася якнайглибше і найміцніше, селяни відмовлялися переходити у православ'я, вороже зустрічаючи православних священників (с. Раймісто Луцького повіту) [8, 96].

Проте репресії проти повстанців тривали недовго. У 1833 р. було звелено генерал-губернатору Правобережжя не обертати у православ'я всі католицькі костели, аби не ускладнювати ситуацію і

релігійний побут дворян-католиків. Проте молодому дворянству не хотілося жалувати шедрі дарування церкві, тому що вони вже знайшли підтримку в образі царської влади, і ліберально ставилися до тих заходів, що проводив уряд Російської імперії на Правобережжі по відношенню до греко-католицької церкви. Власне це і дало можливість на підставі рішень Негласного комітету 25 грудня 1841 року видати два іменні царські укази про передачу в скарбницю населених маєтків єпископату і монастирів та переведенні їхніх селян у безпосереднє відання держави [5, 230].

Це, в свою чергу, стимулювало перехід греко-католицького духовенства у православ'я та збільшувало залежність церкви від держави, чого і добивався царський уряд. Загалом спостерігалася картина збільшення і кількості православних церков, монастирів, і збільшення кількості землі, що знаходилася в їхньому віданні. На 1840 рік на Волині налічувалося 1230 церков і 257 костелів [24, 313]. На 1846 рік у Волинській губернії спостерігалась наступна картина релігійного життя. Духовенства з причетами: православних священників і церковних служителів з сім'ями – 5497 душ, римо-католицьких – 161 душ; чернечих: православних – 126, римо-католицьких – 211 душ [7, 25]. На 1853 рік ситуація з кількістю релігійних закладів на Волині частково змінилася. Зокрема їх нараховувалося всього 2217. З них церков: православних камінних – 172, дерев'яних – 1579, римо-католицьких камінних – 77, дерев'яних – 36, монастирів православних – 10, римо-католицьких – 11, римо-католицьких каплиць – 260, каплиць і молитовних будинків православних – 71, лютеранська кірха – 1 [17, 56зв.].

Отже, ми бачимо кількісне зростання православних релігійних закладів, як-то й передбачалося тими заходами, які проводив царський уряд на приєднаних від Польщі землях. І вже в 1854 році вималювалася така загальна ситуація по забезпеченню православного духовенства землями: Овруцький повіт – на п'ять приходів припадало 35 ділянок загальною площею землі 164 десятини 3683 саженив; у Новоград-Волинському повіті – на три приходи, що мали 24 ділянки землі, припадало 156 десятин 460 саженив; у Кременецькому повіті належало 156 десятин 1837 саженив землі, що знаходилася у приходах сіл Москамовка, Плисок, Янковцарь [11, 155-157, 214].

Таким чином, в результаті дослідження можна зробити загальні висновки щодо релігійного життя Волині першої половини XIX століття. Православна церква, що існувала у край занедбаному стані, внаслідок перебування легіону у складі Польської держави, з переходом під юрисдикцію царської Росії починає набирати силу. Царизм, зацікавлений у подальшому поширенні і популяризації православ'я, взяв на озброєння ідеологічну доктрину, висунуту міністром освіти графом О.Уваровим: "Самодержавство, православ'я, народність", що означало виключне панування однієї православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити підтриманню існуючого режиму.

Особливу роль у зміні релігійної ситуації на Волині відіграло польське повстання 1830-1831 рр., на що вказують всі дослідники історії церкви. Після його

поразки прослідковувалась остаточно секуляризація церковного землеволодіння.

За царським указом у повсталих священнослужителів були конфісковані маєтки, частина католицьких монастирів і костелів була перетворена у православні релігійні заклади. Що, власне, призвело до певної анархії серед духовенства відносно селян: збільшення кількості днів панщини, введення уроків, збільшення плати за треби.

Незадоволення селянства своїм становищем було обумовлено сильним визиском духовенства. Незадовольняючись церковною десятиною, останні намагалися всіляко утискати селянство, як-то відбирати кращі землі чи взагалі забирати наділи; змушували працювати у понаднормовий час; збільшували кількість грошових поборів, які набирають ваги в умовах формування в економіці Правобережжя нових товарно-грошових відносин.

Щодо дрібного промислового виробництва, то слід наголосити, що церква мала в своєму розпорядженні заводи, фабрики, винокурні та млини, з яких отримувала чималий прибуток. Цим самим духовенство брало активну участь у промисловому житті регіону і відіграло важливу роль в економічному становищі губернії.

Таким чином, у релігійному житті Волині першої половини XIX століття можна виділити наступні етапи:

1. Процвітання греко-католицької церкви на землях Волині. Ера лібералізму. (1659-1810рр.).
2. Добровільно-примусова зміна статусу православної та греко-уніатської церков (1810-1830рр.).
3. Період гоніння уніатів, пов'язаний з польським повстанням 1830-1831рр. Примусове навернення уніатів в лоно православної церкви (1831-1833рр.).
4. Ліберальний період розвитку релігійної ситуації. Деяка стабілізація (1833- 1839рр.).
5. Об'єднання православної та греко-католицької церков. Ліквідація останньої. Повсемісне утвердження православ'я (1839-1861рр.).

- К., 1994.
4. Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII- перша половина XIX ст.). – К., 1991.
  5. Крижанівський О.П., Пляхій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Книга 3. Кінець XVIII – середина XIX ст. – К., 1994.
  6. Опыт исследований об имуществе и доходах монастырей. – СПб., 1876.
  7. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 457, 1846р. – Спр. 359.
  8. Русское православие: веки истории. – М., 1989.
  9. ЦДАК в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Спр. 81.
  10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. 58. – стр. 178.
  11. Складено автором за матеріалами ДАЖО. – Ф.363. – Оп. 1. – Спр.2277.
  12. Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60-х гг. XIX века); Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1992.
  13. ЦДАК. – Ф. 127. – Оп. 805. – Спр. 211.
  14. Селянський рух на Україні. 1826-1849рр.: Зб. Док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – 504 с.
  15. ЦНБ АН у м. Києві ім. В.Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 6. – Спр. 1010.
  16. Курносоев Ю.А. Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40-50-х гг. XIX века.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1960.
  17. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10412.
  18. ДАЖО. – Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 830.
  19. ЦДАК. – Ф. 12. – Оп. 413. – Спр. 30.
  20. ДАЖО. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.23.
  21. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 150.- Спр. 1118.
  22. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.4. – Спр. 252.
  23. Державний архів Вінницької області – Ф. 263. – Оп. 1. Спр. 1624.
  24. Бовва Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 -1863). – К., 1996.
  25. ДАЖО. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.20.

С.О. Голдіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із проблематичних питань в історії старообрядництва є його статистичні характеристики. Про чисельність цієї етноконфесійної групи у XIX – на поч. XX ст. існує багато даних, які неможливо перевірити.

Метою нашої розвідки є аналіз відомостей про чисельність старовірів Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Для реалізації поставленої мети автор ставить перед собою такі завдання: 1) охарактеризувати джерела статистичної інформації, вказати на особливості збирання кількісних даних стосовно зазначеної етноконфесійної групи; 2) порівняти показники різних установ, відповідальних за підрахунок старовірів; 3) на основі наявних даних спробувати з'ясувати їх приблизну чисельність. Об'єктом дослідження є проблема визначення чисельності старообрядців у другій половині XIX – на початку XX ст., а предметом – з'ясування їхньої кількості у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях.

1. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872.; Толстой Д.А. Римский католицизм в России: исторические исследования: В 2-х т. – СПб., 1876; Караевич П.И. Очерк истории православной церкви на Волини. – СПб., 1855.; Патков А.А. Упадок православною прихода (XVIII-XIX вв.): Ист. справка. – М., 1899.; Теодорович Н.Н. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. IV. – Почаев, 1899.
2. Жилко С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917рр.). – Житомир: 1996.; Бубеницьков В.В., Бралоюк П.М. Греко-католицька церква в етнічній історії українського та білоруського народів. – Монографія. – Львів, 2004.
3. Милотин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1861; Зинченко А.Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII – 40-е годы XIX века.). – М., 1983.; Зинченко А.Л. Католицькі й уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний журнал – 1984. – №1.; Зинченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №1.; Зинченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. –